

# Antoni Ostrasz

---

## Studium odbudowy świątyni w Tafa

---

Ochrona Zabytków 20/1 (76), 19-32

---

1967

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej [bazhum.muzhp.pl](http://bazhum.muzhp.pl), gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

## STUDIUM ODBUDOWY ŚWIĄTYNI W TAFA

W lipcu 1960 r. została rozpoczęta międzynarodowa akcja ratowania zabytków Nubii, którym groziło zalanie wodami olbrzymiego zbiornika, mającego powstać w wyniku budowy wielkiej tamy asuańskiej. Wynikiem tej akcji, zakończonej w zasadzie w 1964 r., było zdemontowanie wszystkich zabytkowych budowli na zagrożonym terenie i przeniesienie ich w bezpieczne miejsce<sup>1</sup>.

Świątynia w Tafa<sup>2</sup> była pierwszą ze świątyń nubijskich, będących przedmiotem demontażu. Ze względu na jej bardzo zrujnowany stan i niewielkie rozmiary, miała ona stanowić obiekt doświadczalny dla tego rodzaju akcji i dostarczyć praktycznych danych dla demontażu innych, większych i lepiej zachowanych świątyń nubijskich tego typu. Demontaż świątyni w Tafa, wykonany w ciągu jednego miesiąca, został przeprowadzony przez zespół techniczny Egipskiej Służby Starożytności. Zdemontowane bloki świątyni zostały przetransportowane do Asuanu i złożone na wyspie Elefantynie. Kierownictwo naukowe i dokumentacyjne demontażu było sprawowane przez architekta Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Kairze, H. Ashiri oraz autora, oddelegowanego do tej pracy przez Stację Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego w Kairze, w

ramach udziału Polski w międzynarodowej akcji ratowania zabytków Nubii.

Świątynia w Tafa, jakkolwiek jest obiektem o niewielkich rozmiarach, posiada dużą wartość historyczną jako jeden z kilku typowych przykładów budownictwa sakralnego na terenie Nubii. Została ona wzniesiona w okresie rzymskim, prawdopodobnie w II w. n. e.<sup>3</sup>. Budowla, która zachowała się do naszych czasów, jest jedynie częścią większej świątyni i stanowi jej pronaos<sup>4</sup>. W pierwszych latach chrześcijaństwa na terenie Nubii świątynia została zaadaptowana na kościół i w tej formie przetrwała dotychczas.

W swoim obecnym układzie świątynia w Tafa jest niewielkim, jednoprzestrzennym pomieszczeniem, założonym na planie nieregularnego prostokąta<sup>5</sup>, o wymiarach ok. 8.00 m × 7.00 m i wysokości 4.80 m. Mury o grubości 1.00 m zamkają ten układ z trzech stron; od strony frontowej wewnątrz świątyni ma charakter otwarty. Otwarcie to jest osiągnięte przede wszystkim uformowaniem portalu wejściowego na wysokość całego wnętrza. Boczne części elewacji frontowej zamknięte są po obu stronach wejścia blendami, sięgającymi do wysokości połowy świątyni, partie jednak ponad ni-

<sup>1</sup> Jedynymi zabytkami, których demontaż rozpoczął się w 1964 r. są dwie świątynie skalne w Abu Simbel. Por. *Project for the Protection of Abu Simbel Temples*, University of Warsaw, 1962 (wstęp prof. dr. K. Michałowskiego) oraz L. M. Dąbrowski, *Międzynarodowa akcja zabezpieczania zabytków w Abu Simbel*, „Ochrona Zabytków” XVIII (1965) nr 1(68), s. 3—29.

<sup>2</sup> W Tafa istniały dwie świątynie — Północna i Południowa, usytuowane na zachodnim brzegu Nilu, w odległości kilkuset metrów jedna od drugiej. W drugiej połowie XIX w. Świątynia Południowa uległa całkowitej ruinie. Używany w tym artykule termin „Świątynia w Tafa” odnosi się do Świątyni Północnej.

<sup>3</sup> Por. Günther Roeder, *Les Temples Immergés de la Nubie*, Kair 1911, s. 195.

<sup>4</sup> W dalszej części artykułu będziemy posługiwać się

terminem „świątynia” na określenie tej zachowanej części.

<sup>5</sup> Szczegółowa analiza układu planu jest oddzielnym tematem, który wykracza poza ramy tego artykułu. Można tylko tu wspomnieć, że nieregularny układ planu świątyni, spowodowany odchyleniem jej tylnej, północnej ściany, należy prawdopodobnie tłumaczyć istnieniem wcześniejszej zabudowy, która — w momencie konstrukcji świątyni — ograniczała możliwości jej dowolnego rozplanowania. Takie przypuszczenie wydaje się tym bardziej uzasadnione, że ukierunkowaniem osi wzdłużnej świątyń egipskich w stosunku do stron świata i układów astronomicznych rządziły ściśle prawa. Por. K. Michałowski, *Kanon w sztuce egipskiej*, Warszawa, 1964. W takim wypadku założenie określonego ukierunkowania tej osi przy równoczesnym istnieniu wcześniejszej zabudowy, determinuje zależność planu od obu wyżej wymienionych elementów.



1. Tafa. Świątynia Północna. Widok ogólny — stan z 1909 r. przed zniszczeniem. Wg Roedera

1. Tafa. Le Temple. Vue générale — état en 1909, avant la destruction (selon Roeder)



2. Tafa. Świątynia Północna. Widok ogólny od strony południowej — stan z 1960 r. (fot. A. Taha — Centre de Documentation, Le Caire)

2. Tafa. Le Temple. Vue générale du côté sud, état en 1960

mi pozostają nie wypełnione, dodatkowo podkreślając otwarty ku południowi charakter wnętrza<sup>6</sup>. Wszystkie cztery ściany zwięzają się od strony zewnętrznej ku górze (20 cm na całej

<sup>6</sup> Przytoczony opis elewacji frontowej świątyni odnosi się do jej pierwotnej, rzymskiej formy. Fotografia Roedera (il. 1) ukazuje tę elewację w formie, jaką otrzymała ona w wyniku chrześcijańskiej przebudowy. Blokaż części prześwitu ponad zachodnim ekranem w postaci ślepych drzwi, dwa dekorowane gzymsy w portalu wejściowym oraz boczne wejście części wschodniej elewacji frontowej z dwoma dekorowanymi gzym-

wysokości) w sposób charakterystyczny dla konstrukcji Starożytnego Egiptu. Gzyms o wysokości 30 cm wieńczy całą budowlę. Część gzymsu nad portalem wejściowym jest dekoro-

sami położonymi jeden na drugim — wszystkie te elementy stanowią rezultat adaptacji świątyni na kościół. Do tego też lub nawet późniejszego okresu należy prawdopodobnie również odnieść wykucie otworu wejściowego we wschodniej ścianie świątyni, przy jej narożniku północno-wschodnim: por. il. 6 — I, II, III, IV oraz il. 10—2.



3. Tafa. Świątynia Północna. Widok ogólny od strony północnej — stan z 1960 r. (fot. A. Taha — Centre de Documentation, Le Caire)

3. Tafa. Le Temple. Vue générale du côté nord. Etat en 1960



wana reliefem o typowym motywie skrzydlatego dysku słonecznego z dwoma koronowanymi kobrami, symbolizującymi zjednoczenie Górnego i Dolnego Egiptu. Strop przekrywający wnętrze świątyni wspiera się na dwóch architravach podtrzymywanych przez cztery kolumny. Płytką nisza w ścianie północnej, zwieńczona u góry gzymsem i podkreślona dwoma pilastrami po bokach, uzupełnia wystrój architektoniczny wnętrza. W odróżnieniu od innych świątyń tego typu, zarówno płaszczyzny zewnętrzne, jak i wewnętrzne ścian nie są pokryte reliefami i jedynymi elementami rzeźbiarskimi są wspomniane wyżej, dekorowane gzymсы oraz kapitele kolumn.

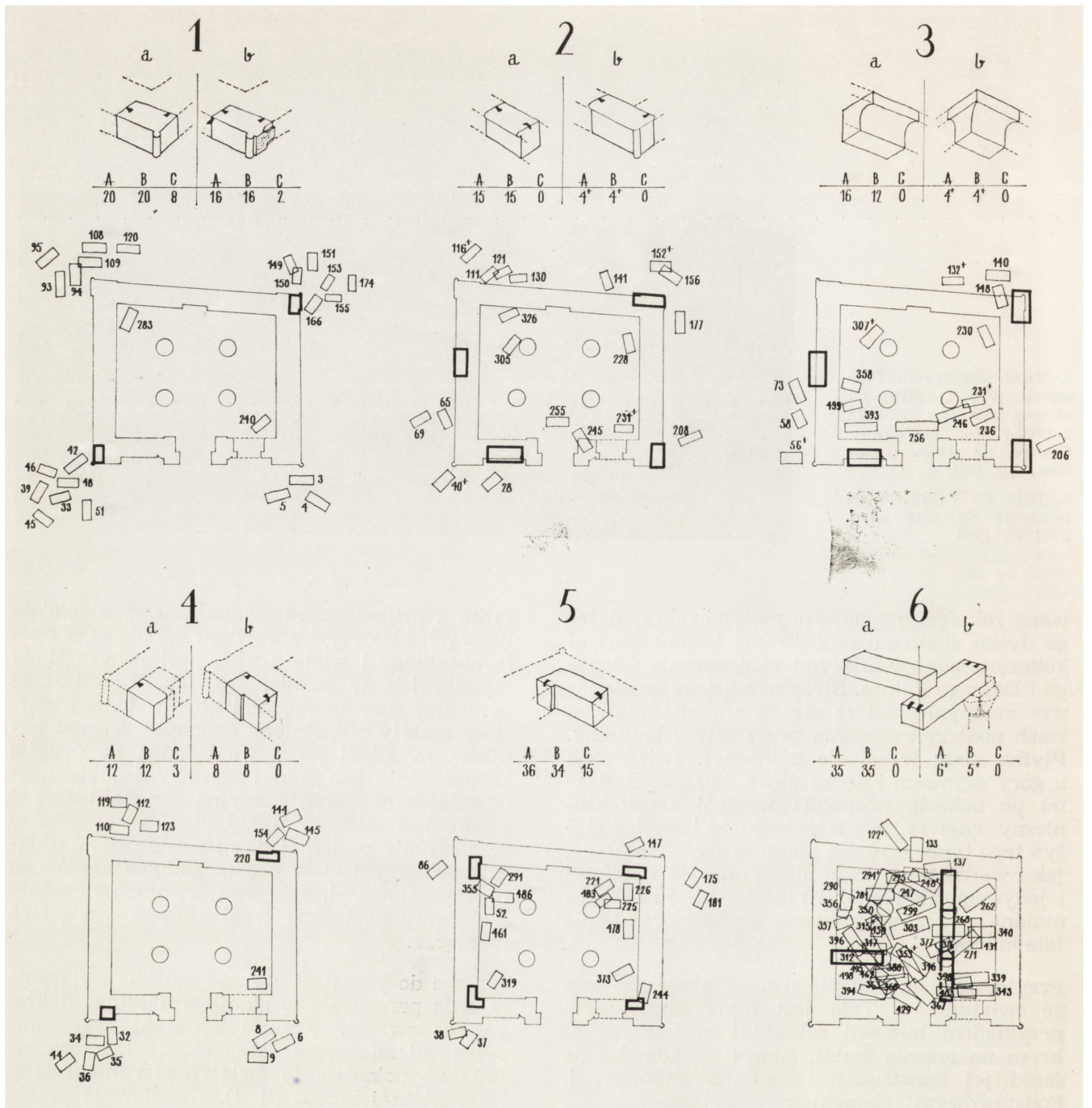
Przytoczona na wstępie uwaga, stwierdzająca, że świątynia w Tafa jest reprezentatywnym przykładem budowli sakralnej rzymskiego okresu na terenie Nubii, odnosi się również do zasad jej konstrukcji i techniki budowlanej. Podstawowym elementem konstrukcji ścian, kolumn i stropu są bloki z miejscowego piaskowca, układane w poziomych warstwach o różnych wysokościach, wahających się od 29 do 44 cm. Na całą wysokość nadziemnej części świątyni złożyło się dwanaście takich warstw. Każda warstwa ściany składa się z dwóch rzędów bloków, przewiązanych w pewnych odległościach poprzecznie ułożonymi sięgaczami, odpowiadającymi całej szerokości ściany. Lico płaszczyzny bloków są dokładnie opracowane; płaszczyzny styków poziomych i pionowych są równie starannie obrobione przy krawędziach, na szerokości 2—3 cm wzdłuż całej długości bloku, pozostała zaś powierzchnia jest

tylko z grubsza opracowana<sup>7</sup>. Przeciwnie do licowych płaszczyzny wewnętrzne nie są w ogóle obrobione i wiele z nich nosi jeszcze ślady łupania ich w kamieniołomach. Przestrzenie pomiędzy dwoma rzędami bloków jednej warstwy zostały wypełnione drobnym gruzem kamiennym. Bloki spoczywają jeden na drugim bezpośrednio, bez żadnej zaprawy; środkiem zapewniającym konstrukcyjną monolityczność ściany jest wiązany układ bloków zarówno w płaszczyźnie poziomej, jak i pionowej. W układzie poziomym bloki poszczególnych rzędów są związane złączami, których drewniane elementy zachowały się jeszcze w niektórych wycięciach na złącza.

Jeszcze do początku naszego stulecia świątynia w Tafa przetrwała w stanie wyjątkowo dobrze zachowania. Zdjęcie świątyni wykonane przez niemieckiego archeologa Roedera w 1909 r.<sup>8</sup> pokazuje tę świątynię w nietkniętej i kompletnej formie (il. 1). Gwałtownie szybki proces niszczenia rozpoczął się dopiero w drugim dziesiątku lat naszego wieku, po podwyższeniu w latach 1907—12 starej tamy asuańskiej o dalsze 5 m. W wyniku tego świątynia w Tafa znalazła się pod wodą i tylko raz w roku, w okresie letniego otwarcia tamy, wynurzała się na powierzchnię na okres około dwóch miesięcy. Przeprowadzone przez Al. Barsanti'ego prace zabezpieczające, polegające na konsolidacji niektórych partii ścian za pomocą betonu — abstrahując od ich aspektów estetycznych i konserwatorskich — nie były w stanie zapobiec procesowi niszczenia. Obsuwanie się fundamentów powodowało pęknięcie ścian i prze-

<sup>7</sup> Te same zasady obróbki dotyczą elementów kolumn.

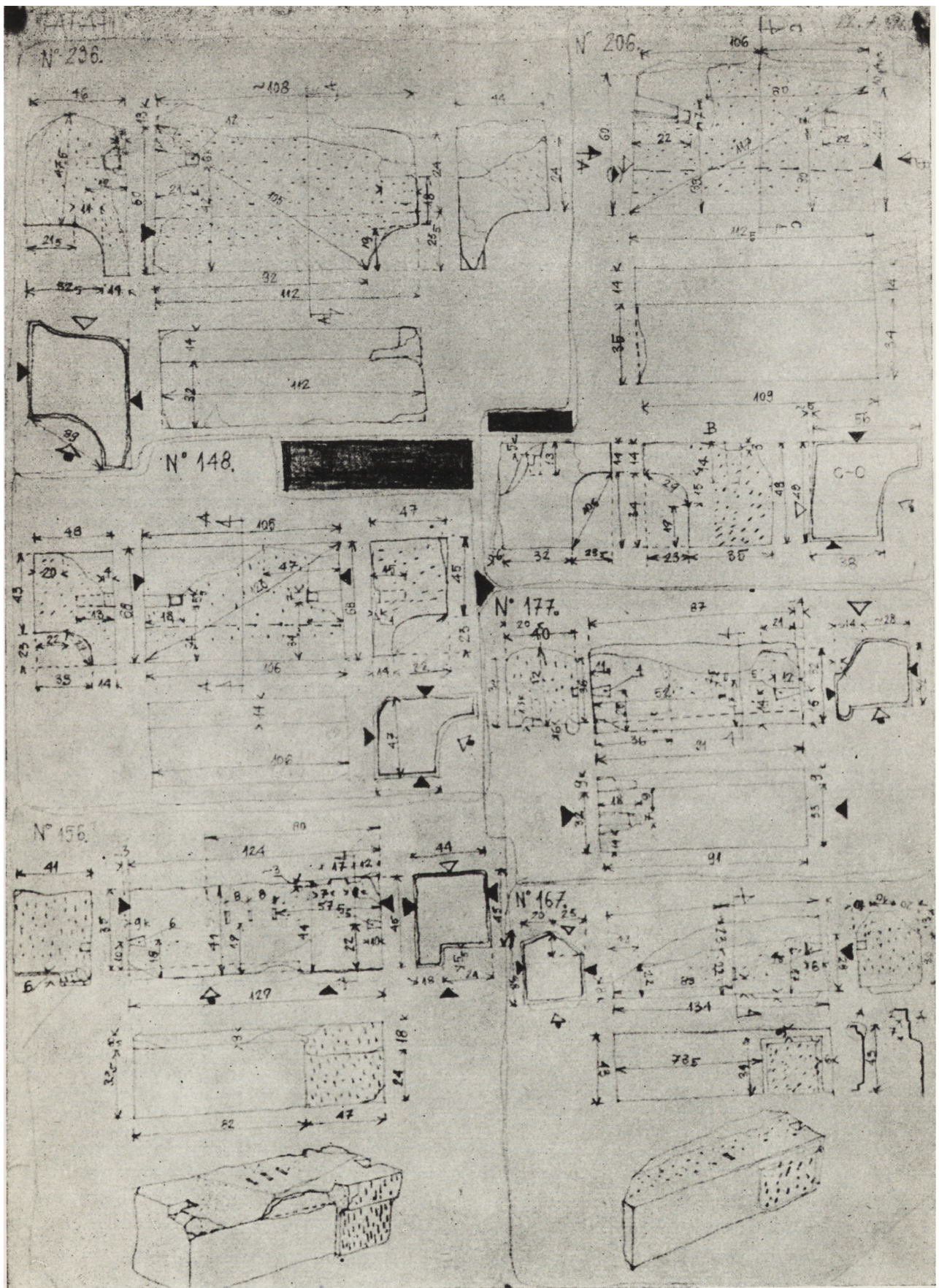
<sup>8</sup> Wg G. Roeder, o.c., t. II, pl. 82.



4. Tafa. Świątynia. Klasyfikacja bloków profilowanych. A — pierwotna ilość bloków, B — ilość bloków zachowanych, C — ilość bloków „in situ”. 1 a — bloki narożników pld.-wsch. i pld.-zach., 1 b — bloki narożników pln.-wsch. i pln.-zach., 2 a — bloki z torusem gzymsu, 2 b — bloki narożnikowe z torusem gzymsu, 3 a — bloki gzymsu wieńczącego, 3 b — bloki narożnikowe gzymsu wieńczącego, 4 a — bloki pilastrów elewacji południowej, 4 b — bloki pilastrów elewacji północnej, 5 — bloki narożników wewnętrznych, 6 a — bloki stropu, 6 b — bloki belkowania

4. Tafa. Le Temple. Classification des blocs profilés. A — nombre de blocs à l'origine du temple, B — nombre de blocs subsistants, C — nombre de blocs „in situ”, 1 a — blocs angulaires du côté sud-est et du côté sud-ouest, 1 b — blocs angulaires du côté nord-est et du côté nord-ouest, 2 a — blocs avec l'abaque de la corniche, 2 b — blocs angulaires avec l'abaque de la corniche, 3 a — blocs de la corniche du couronnement des murs, 3 b — blocs angulaires de la corniche du couronnement des murs, 4 a — blocs des pilastrs de la façade sud, 4 b — blocs des pilastrs de la façade nord, 5 — blocs angulaires des murs intérieurs, 6 a — blocs du plafond, 6 b — blocs du solivage





5. Tafa. Świątynia. Notaty pomiarowe poszczególnych bloków 5. Tafa. Le Temple. Notes métriques des blocs



suwanie się bloków z ich pierwotnych pozycji. Równocześnie ciągle zmiany warunków zewnętrznych — okresowe nasiąkanie miękkiego, gruboziarnistego piaskowca wodą i następnie jego ekspozycja na palące działanie słońca — powodowały szybki rozpad niektórych słabszych bloków kamiennych, co w sumie doprowadziło do kolejnego zawalania się poszczególnych partii ścian, stropu i kolumn.

W momencie rozpoczęcia prac demontażowych w lipcu 1960 r. świątynia w Tafa znajdowała się w stanie całkowitej prawie ruiny (il. 2). Z północnej, tylnej ściany i sąsiednich partii ścian bocznych zachowały się zaledwie 2—3 dolne warstwy bloków. Stosunkowo najlepiej zachowana elewacja frontowa tylko w swej centralnej części wznosiła się do wysokości 7 warstwy, a tworzące ją bloki były poprzysuwane w różnych kierunkach w stosunku do ich pierwotnych pozycji. Bloki zawalonych ścian, kolumn i stropu zalegały całe wewnątrz i najbliższe sąsiedztwo świątyni (il. il. 2, 3).

Już wstępna analiza stanu świątyni, przeprowadzona od strony zbadania możliwości jej odbudowy, oraz ilość i dobry stan zachowania pochodzących z niej bloków, dawały podstawę do przyjęcia założenia, że odbudowa tego zabytku przy użyciu i jak najpełniejszym wykorzystaniu jego oryginalnych elementów jest realna i uzasadniona. Założeniem tym kierowano się też przy przeprowadzeniu demontażu. Sposób jego przeprowadzenia, a zwłaszcza metoda i zakres dokumentacji, miały na celu nie tylko zabezpieczenie ocalałych fragmentów świątyni, lecz przede wszystkim zebranie możliwie najobfitszych materiałów, umożliwiających studia nad prawidłową i najbardziej kompletną odbudową zabytku. Z tego względu dokumentacja wykonana przed i w czasie demontażu nie ograniczała się tylko do zachowanych fragmentów świątyni. Poza dokładnymi pomiarami planu i elewacji zachowanych części ścian, dokumentacja objęła przede wszystkim bloki pochodzące z zawalonych partii świątyni. Ponieważ bloki

te znajdowały się w miejscach ich upadku, aktualne ich położenie determinuje przynależność do określonych części świątyni i stanowi pierwszy i podstawowy element dla ustalenia ich pierwotnej pozycji w ścianach, zarówno pod względem położenia w planie jak i w poziomie<sup>9</sup>. W tym celu został wykonany plan sytuacyjny wszystkich bloków, dokumentujący ich położenie w stosunku do świątyni<sup>10</sup> (il. 4). Każdy z tych bloków został pomierzony w stopniu, który pozwala na dokładne określenie jego podstawowych wymiarów, formy, sposobu opracowania poszczególnych płaszczyzn, szczegółów konstrukcyjnych i stanu zachowania (il. 5). Opracowana w ten sposób dokumentacja, obok badań porównawczych i analizy zachowanych fragmentów świątyni, stanowi podstawę przeprowadzonych studiów odbudowy tego zabytku. Podstawowym zadaniem tych studiów jest rozwiązanie — decydującego o możliwościach odbudowy — problemu odtworzenia pierwotnych pozycji bloków, pochodzących ze zrujnowanych partii świątyni i doprowadzenia jej na tej drodze do stanu zbliżonego w możliwie największym stopniu do jej pierwotnej formy przed zniszczeniem.

Wstępna klasyfikacja zachowanych bloków pozwala zorientować się w stosunku ilości bloków pochodzących z partii in situ i części zrujnowanych (por. aneks I). Łączna ilość tych bloków wyraża się liczbą 640<sup>11</sup>. Zachowane in situ dolne partie murów, których montaż nie nasuwa żadnych problemów, zawierają 157 bloków<sup>12</sup>; ilość elementów pochodzących ze zrujnowanych partii świątyni wynosi 483 bloki<sup>13</sup>. W tej liczbie znajduje się 48 bloków i fragmentów bloków zniszczonych do tego stopnia, że zatraciły one całkowicie swój kształt i określenie ich formy i pochodzenia nie jest możliwe (por. aneks I). Jako elementy odbudowy świątyni nie posiadają one żadnej wartości. Z liczby tej należy też wyliczyć 4 dekorowane gzymsy (nr inw. 11, 13, 14, 375), które zostały wbudowane w elewację frontową podczas jej adaptacji na kościół<sup>14</sup> oraz blok nr 54, który jest fragmentem stołu ofiar-

<sup>9</sup> Można przyjąć jako zasadę, że najwcześniej rozpoczął się proces walenia się górnych partii ścian; przy tym założeniu spadły bloki należące do najwyższych warstw leżały najniżej, bloki zaś warstw niższych leżały powyżej na nich, w ogólnym układzie bloków zalegających wewnątrz i zewnętrzne sąsiedztwo świątyni.

<sup>10</sup> W dalszej części tego artykułu termin „położenie bloku w stosunku do świątyni” będzie zawsze oznaczał położenie bloku pochodzącego ze zrujnowanych partii świątyni, które zostało udokumentowane przed jego usunięciem przed rozpoczęciem demontażu.

<sup>11</sup> Przed rozpoczęciem demontażu każdy blok został opatrzony kolejnym numerem inwentaryzacyjnym, nawet w wypadkach, kiedy stanowił on fragment o bardzo dużym stopniu zniszczenia. Tak więc ilość numerów inwentaryzacyjnych należy rozumieć jako ilość poszczególnych, pojedynczych elementów, a nie jako ilość całkowicie zachowanych bloków.

<sup>12</sup> Niniejsze studia nie obejmują warstw bloków fundamentów. Najwyższa warstwa tych bloków, warstwa

„O”, wystająca parę centymetrów ponad powierzchnię cementowej platformy wykonanej przez Al. Barsanti'ego, została udokumentowana w trakcie demontażu i jej ponowny montaż nie przedstawia trudności. Cała konstrukcja fundamentowa składa się z 6 warstw bloków, o łącznej wysokości ok. 3 m; por. A. E. P. Weigall, *A report on the Antiquities of Lower Nubia 1906—7*, Oxford 1907, s. 64—67.

<sup>13</sup> Ilość ta obejmuje także elementy kolumn, z których jedynie bazy zachowały się in situ.

<sup>14</sup> Koncepcja odbudowy świątyni albo w jej oryginalnej, rzymskiej formie, albo w układzie, który nadała jej chrześcijańska adaptacja i który przetrwał do naszych czasów, może być sprawą dyskusyjną. Autor niniejszej pracy reprezentuje pierwsze stanowisko wychodząc z założenia, że chrześcijańska adaptacja nie wniosła, poza historycznymi, żadnych estetycznych wartości do ogólnego obrazu świątyni, lecz wprost przeciwnie, przekreśliła jej pierwotny czysty stylowo

nego. Dwie jeszcze grupy bloków należy wyłączyć z ilości, którą można wziąć pod uwagę dla potrzeb studiów nad odbudową świątyni. Pierwsza z nich jest to grupa 16 bloków pochodzących z blokaży chrześcijańskich nad blendami. Bloki te, a przynajmniej ich część, pochodzą najprawdopodobniej z tej partii blendy wschodniej, która została wykuta i usunięta w celu utworzenia dodatkowego, bocznego wejścia w elewacji frontowej. Zostały one na nowo przekute i ich pierwotna forma oraz wymiary zmienione. Drugą grupę tworzy 17 fragmentów bloków dobrze wprawdzie zachowanych, lecz których nie można na podstawie posiadanych materiałów pomiarowych zestawzić ze sobą<sup>15</sup>.

Tak więc ilość elementów, które stanowią podstawę przeprowadzonych studiów odbudowy świątyni, wynosi 397. W studiach tych ustalenie przynależności każdego bloku do określonych partii i elementów świątyni, a następnie jego dokładnej pierwotnej pozycji w tej partii jest sprawą zasadniczą. Do ustalenia tych pozycji służy szereg wskazówek, od bardzo ogólnych aż do najbardziej szczegółowych. Wymieniając je w kolejności posługiwania się nimi w procesie metodycznym przeprowadzonych studiów, są to:

- a) miejsce upadku bloku (położenie bloku w stosunku do świątyni),
- b) kształt i wymiary bloku,
- c) sposób obróbki poszczególnych płaszczyzn bloku,
- d) wycięcie na złącza.

Dane te, prawidłowo zanalizowane i wykorzystane, są w zasadzie całkowicie wystarczające do restytucji pierwotnych pozycji bloków, przy spełnionym warunku uprzedniego określenia formy budowli oraz wysokości warstw konstrukcyjnych wszystkich ścian.

Jeśli idzie o formę świątyni — jest ona całkowicie znana zarówno z planów i fotografii wykonanych przed jej zniszczeniem, jak też we fragmentach i szczegółach nie zilustrowanych wcześniejszymi materiałami, na podstawie jej zachowanych części. Pewien problem pod tym względem stanowiło odtworzenie dokładnego stopnia odchylenia zewnętrznych płaszczyzn ścian, ponieważ pomiary wcześniejsze nie były wystarczająco dokładne. Restytucja tego odchylenia została osiągnięta na drodze graficznej, w oparciu o zachowane dolne partie budowli oraz sprawdzona porównaniem długości bloków poprzecznych ścian. Wcześniejsze pomiary nie były również wystarczające dla dokładnego określenia wysokości poszczególnych warstw kon-

układ przestrzenny. W sytuacji, kiedy demontaż całej świątyni jest koniecznością, odbudowa tego zabytku w jego pierwotnej formie wydaje się całkowicie uzasadniona.

<sup>15</sup> Można to będzie osiągnąć porównując bezpośrednio

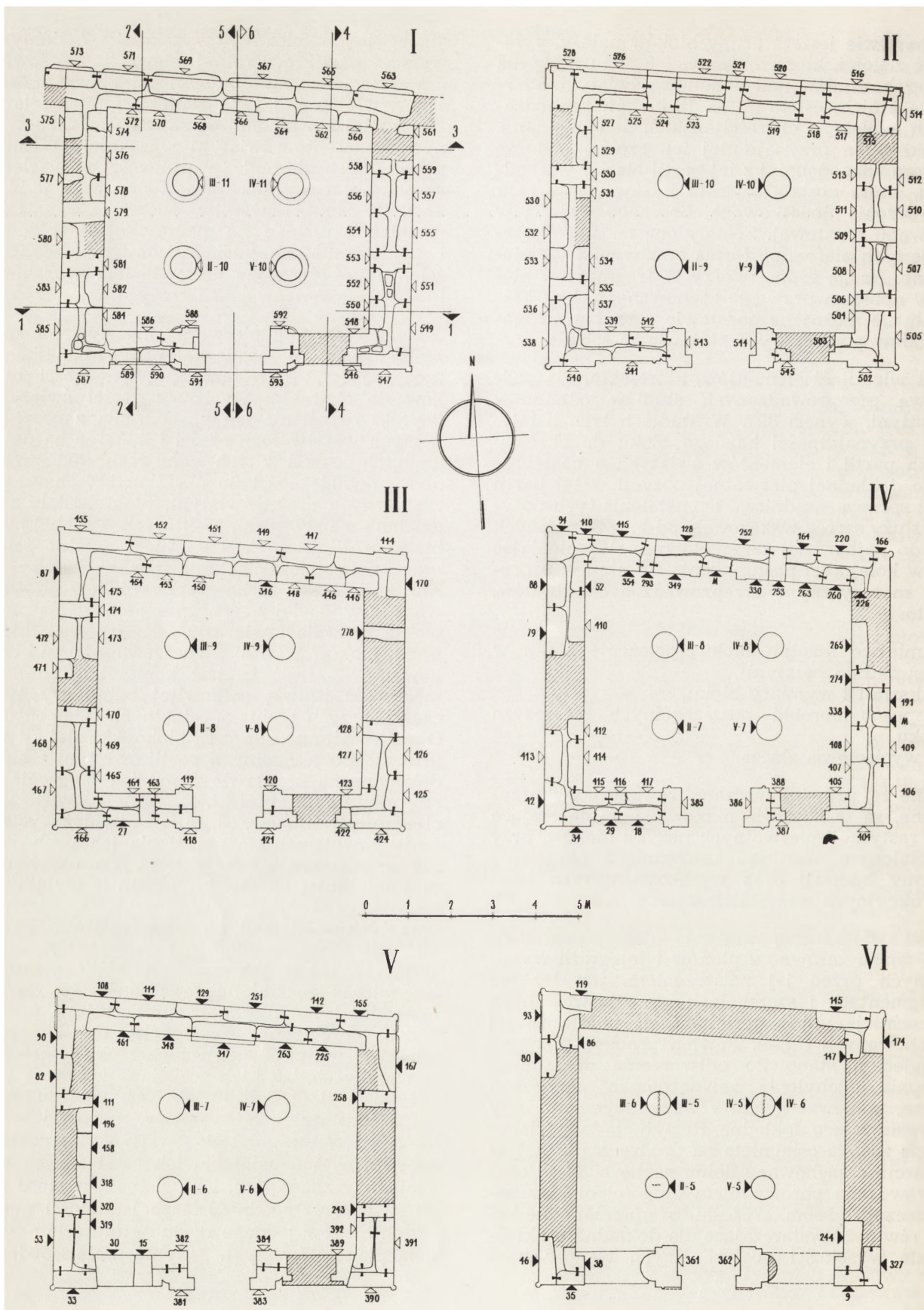
strukcyjnych bloków. Wysokości: 7 dolnych warstw partii centralnej elewacji frontowej, 5 warstw wschodniej części tej elewacji oraz ściany wschodniej, jak również 3 warstw ściany zachodniej i północnej — są znane z zachowanych fragmentów świątyni; wysokości 2 warstw najwyższych nie budzą wątpliwości ze względu na charakterystyczną formę tworzących je bloków. Wysokości warstw pozostałych zostały również określone na podstawie klasyfikacji i porównania długości bloków poprzecznych ścian i potwierdzone zestawieniem wysokości bloków narożników zewnętrznych.

Metoda restytucji pierwotnych pozycji bloków została oparta o zasadę kolejnych klasyfikacji, zaczynając od określenia przynależności bloków do charakterystycznych części świątyni, poprzez określenie ich pochodzenia z poszczególnych warstw tych części i kończąc na ustaleniu ich pozycji w tych warstwach. Pod względem przynależności do określonych, charakterystycznych części świątyni, bloki zostały podzielone na 17 grup, z których 12 obejmuje bloki profilowane<sup>16</sup>, 2 — bloki zwykłe ścian oraz 3 — elementy kolumn (por. aneks II). Porównanie ilości zachowanych bloków profilowanych w każdej z tych grup z ich ilością pierwotną pozwala stwierdzić, że — z wyjątkiem grupy bloków gzymsu wieńczącego, stropu i belkowania — ilość ta jest kompletna, co daje możliwość prawie całkowitej odbudowy tych części przy użyciu oryginalnych elementów. Określenie przynależności bloków każdej z tych grup do poszczególnych partii świątyni zostało dokonane na podstawie planu ich położenia w stosunku do świątyni (il. 4), który dla większości grup tych bloków, okazał się również wystarczającym elementem określenia ich pochodzenia z poszczególnych warstw. Po określeniu przynależności bloków tych grup (z wyjątkiem bloków gzymsu, przedostatniej, XI warstwy oraz bloków stropu) do poszczególnych partii budowli, zastosowanie innych elementów określających, takich jak wysokości bloków, zasada ich wiążanego układu oraz zgodność złączy, miało już tylko charakter sprawdzający, ponieważ w obrębie poszczególnych partii świątyni właściwe umiejscowienie tych bloków zarówno w warstwach, jak i ich pozycja w warstwie jest oczywiste (il. 6). Jeśli idzie o bloki gzymsu i bloki przedostatniej, XI warstwy, to poza ich położeniem w stosunku do świątyni, elementem decydującym o ustaleniu ich ostatecznych pozycji były złącza, tzn. ich zgodność w stosunku do siebie oraz zgodność łącznej długości wszystkich bloków jednego rzędu z długością określoną planem świątyni. Jedynie umiejscowienie

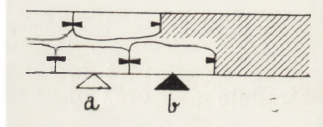
na miejscu powierzchni przełomów poszczególnych fragmentów bloków i zestawiając je ze sobą.

<sup>16</sup> Do bloków profilowanych zostały zaliczone również architrawy podtrzymujące strop, bloki stropu oraz bloki narożników wewnętrznych.





6. Tafa. Świątynia. Plany warstw konstrukcyjnych I—VI, a — bloki in situ, b — rekonstrukcja, c — bloki brakujące

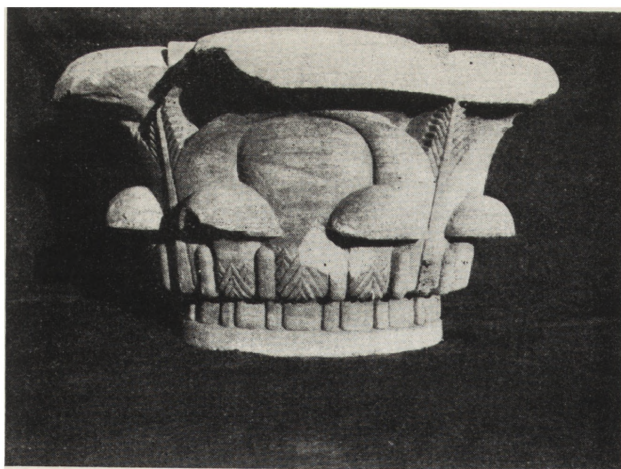


6. Tafa. Le Temple. Plans des diverses couches de construction I—VI; a — les blocs „in situ”, b — la reconstruction, c — les blocs qui manquent









8. Tafa, Świątynia. Kapitel kolumny II—2 (fot. A. Taha — Centre de Documentation, Le Caire)

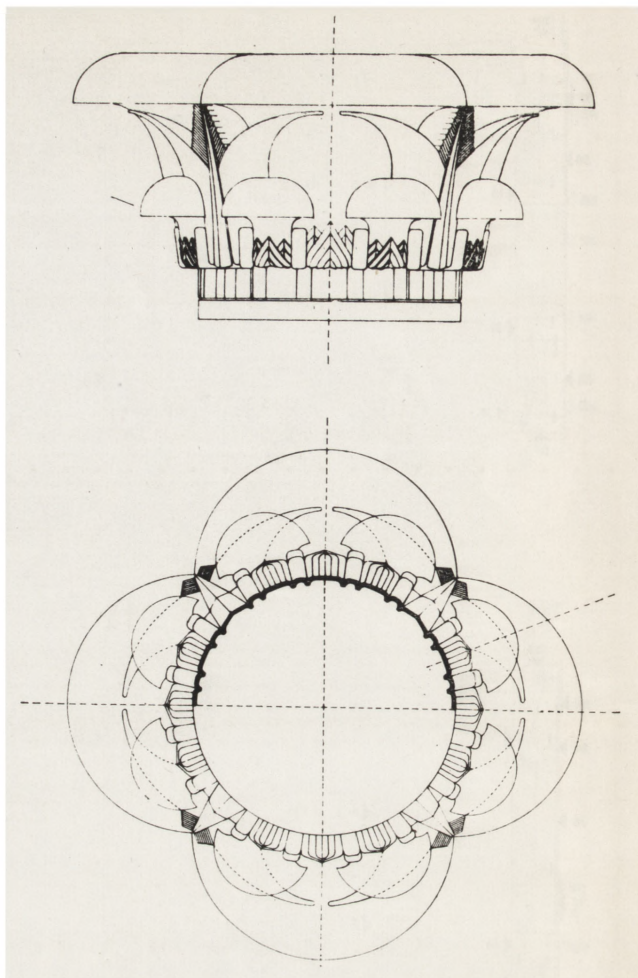
8. Tafa. Le Temple. Chapiteau de la colonne II-2 (phot. A. Taha. Centre de Documentation, Le Caire)

bloków stropu pozostawia możliwość popelnienia błędu w stosunku do ich pierwotnych pozycji. Długość tych bloków (2.30 m — 2.36 m i 2.05 m — 2.17 m) stanowi wystarczającą podstawę umieszczenia ich w środkowym lub w jednym z dwóch bocznych rzędów (il. 7), jednak ich położenie we wnętrzu świątyni po zawaleniu się stropu (por. il. 4, rys. 6) nie daje możliwości dokładnego określenia ich umiejscowienia w tych rzędach. W związku z tym należy założyć, że w granicach jednego rzędu bloki stropu mogą być przestawione w stosunku do ich pierwotnych pozycji, co jednak, w tym konkretnym wypadku, jest sprawą bez większego znaczenia w ogólnym problemie odbudowy świątyni w jej pierwotnym stanie.

O wiele większe trudności nasuwa ustalenie pierwotnych pozycji zwykłych bloków ściennych, które — ze względu na swój charakter powtarzalnych, architektonicznie obojętnych elementów konstrukcji ściany, w odróżnieniu od bloków profilowanych — dostarczają o wiele mniej danych określających ich pierwotne położenie. Bloki te zostały sklasyfikowane w dwóch grupach. Do pierwszej z nich należą bloki poprzeczne, tzn. te, które były położone prostopadłe do długości ściany, na całą jej szerokość. Bloków tych zachowało się 29, tj. kompletna ich ilość. Pochodzenie tych bloków z po-

<sup>17</sup> Podobnie jak dla bloków profilowanych, dla każdej grupy bloków ścian został opracowany plan ich położenia w stosunku do świątyni, szczerze jednak ramy tego artykułu nie pozwalają na zamieszczenie tu kompletnej dokumentacji rysunkowej.

<sup>18</sup> Analiza rozmieszczenia bloków poprzecznych w zachowanych warstwach pozwala dopatrzeć się ogólnej zasady, która musiała mieć zastosowanie również w warstwach wyższych. Na tej podstawie można przyjąć, że w ścianie północnej co druga warstwa bloków, zaczynając od warstwy I, zawierała po dwa bloki poprzeczne na całej swej długości, warstwy zaś między nimi były ich całkowicie pozbawione. Wyjątek stano-



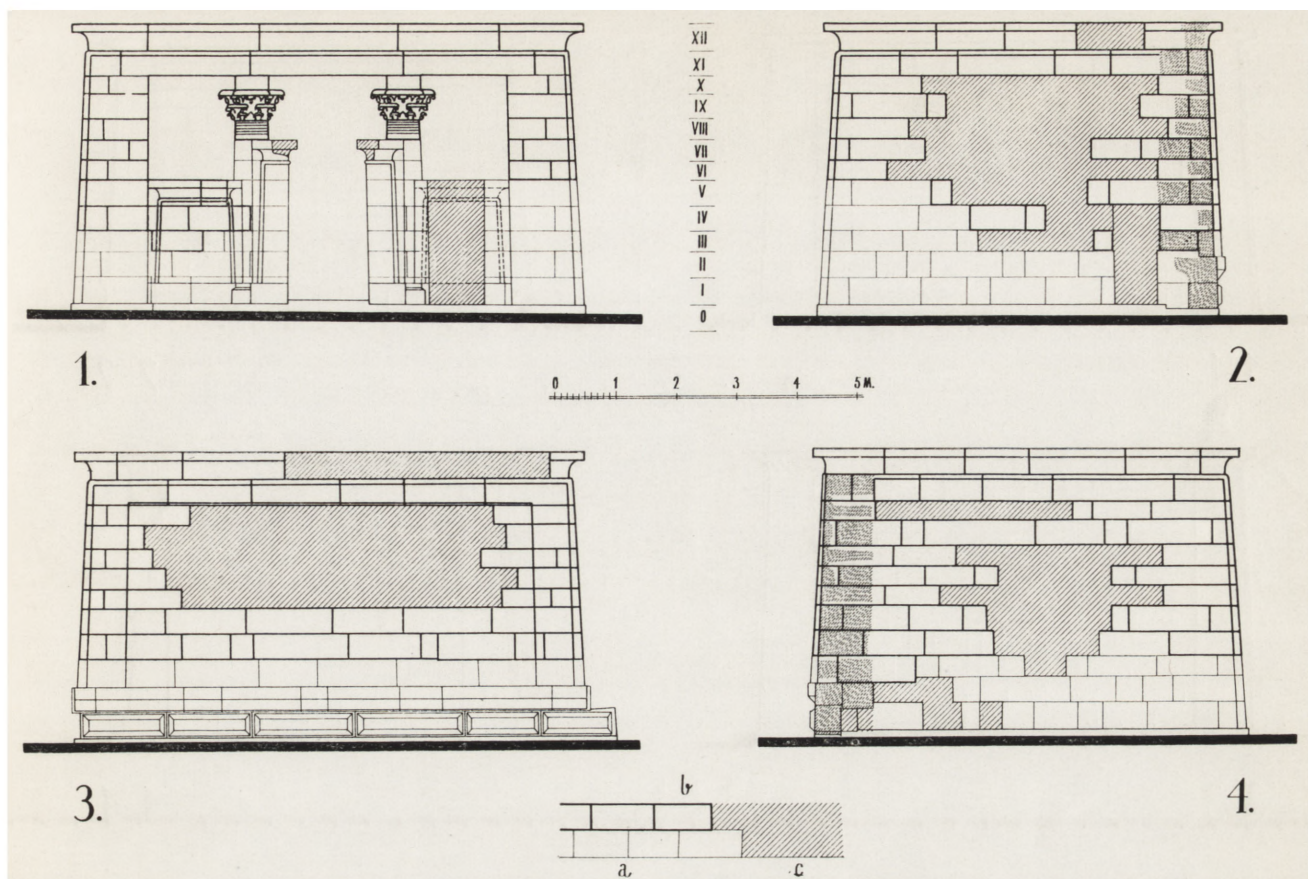
9. Tafa, Świątynia. Kapitel kolumny II—2, rzut i widok

9. Tafa. Le Temple. Chapiteau de la colonne II-2, une épure et une prise de vue

szczególnych warstw zostało określone przede wszystkim ich długością, która musi odpowiadać grubości ściany na odpowiedniej wysokości, co — przy znanym przekroju każdej ściany — ustala ściśle przynależność bloku do właściwej warstwy. Wysokości bloków poprzecznych potwierdzają te ustalenia. Przybliżona pozycja bloku w danej warstwie została określona w oparciu o położenie bloku w stosunku do świątyni<sup>17</sup> oraz o ogólną zasadę ich umieszczenia w systemie konstrukcyjnym ściany<sup>18</sup>. Największą

wiłaby tu warstwa II, co jest możliwe do przyjęcia z uwagi na jej profilowany, wyjątkowy charakter. W ścianach bocznych zasada byłaby podobna z tym, że co druga warstwa zawierałaby po dwa bloki, a warstwy pośrednie — jedynie po jednym. W dwóch tych ścianach układ bloków warstwy II byłby również odstępstwem od tej ogólnej zasady. Przy takim założeniu ilość bloków poprzecznych potrzebnych do rekonstrukcji zniszczonych partii ścian wynosiłaby 29. Biorąc pod uwagę fakt, że ilość zachowanych bloków poprzecznych wynosi właśnie 29, można to założenie uznać jako udowodnione, trudno bowiem przyjąć, że taka właśnie ilość zachowanych bloków poprzecznych jest przypadkowa.





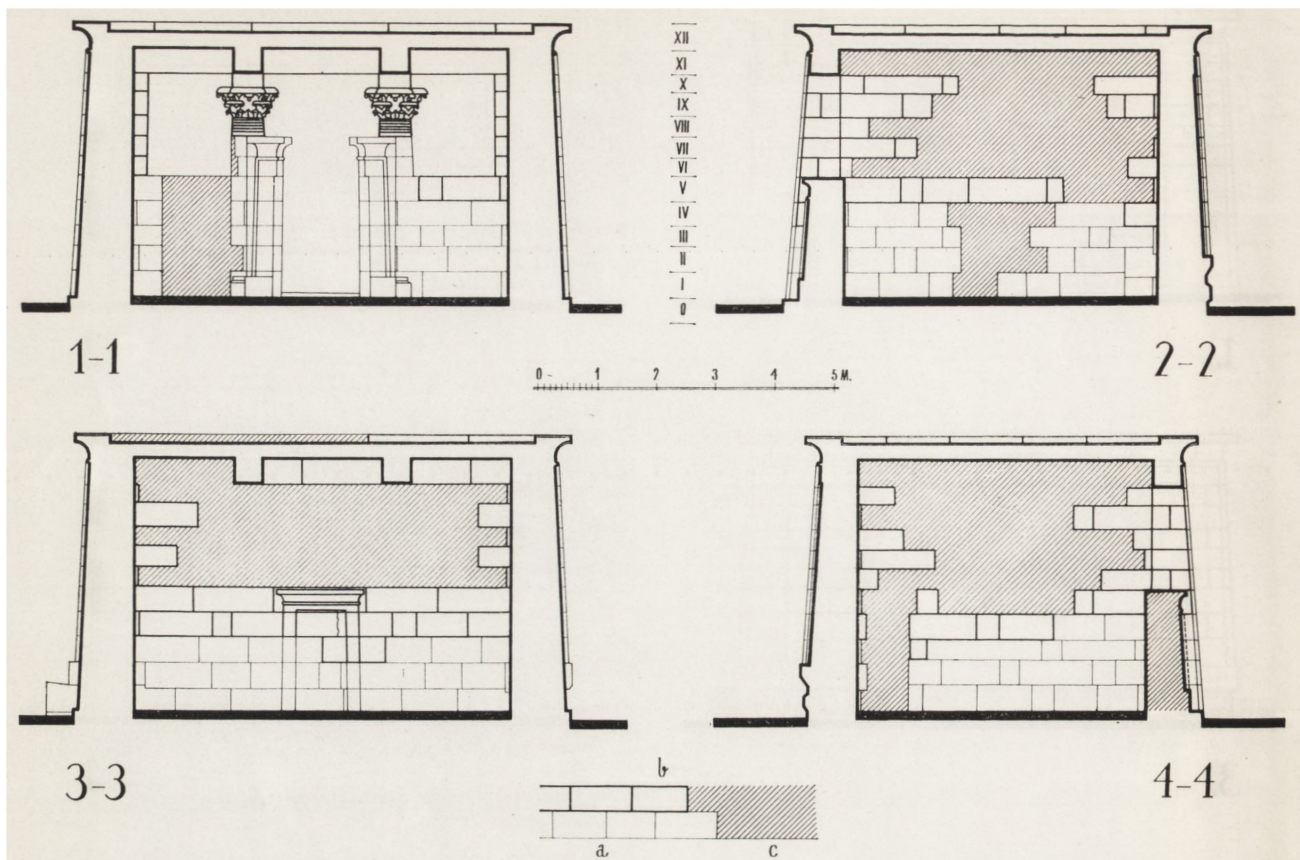
10. Tafa. Świątynia. Elewacje: 1 — południowa, 2 — wschodnia, 3 — północna, 4 — zachodnia; a — bloki *in situ*, b — rekonstrukcja, c — bloki brakujące

10. Tafa. Le Temple. Façades: 1 — du sud, 2 — de l'est, 3 — du nord, 4 — de l'ouest, a — les blocs „in situ”, b — la reconstruction, c — les blocs qui manquent

trudność przedstawia restytucja pozycji wzdłużnych bloków ściennych, których zachowało się 173. Ich kształt pozwala na określenie przynależności do zewnętrznego lub wewnętrznego rzędu bloków, ich położenie w stosunku do świątyni — przybliżoną pozycję w warstwie, bloki te jednak mogą pochodzić z paru warstw, których wysokości są identyczne. Ostatecznym i w tym wypadku decydującym elementem określenia dokładnej, pierwotnej pozycji bloków tej grupy są złącza, a elementem sprawdzającym prawidłowość restytucji — zgodność łącznej długości bloków restytuowanych w poszczególnym rzędzie, z długością wymaganą (określoną długością ściany), zawartą pomiędzy narożnikowymi blokami uprzednio umiejscowionymi lub partiami *in situ* (por. il. 6 — IV, V warstwy ściany północnej; il. 6 — V, il. 7 — IX warstwy ściany zachodniej; il. 6 — IV warstwa ściany wschodniej). Ilość wzdłużnych bloków ściennych, których pierwotne pozycje zostały zrekonstruowane, wynosi 50. Ilość ta jest stosunkowo mała w porównaniu z ilością 173 bloków zachowanych tej grupy, nie oznacza to jednak, że określenie pozycji pozostałych 123 bloków nie jest możliwe. Przeprowadzone próby dały w wyniku zestawienia wiążących się bezpośrednio ze sobą 5—6 bloków poszczególnych warstw każdej ściany (łącznie ok. 90 blo-

ków), długość jednak tych zestawień jest mniejsza od wymaganej długości danej warstwy. Np. w warstwie VI ściany północnej udało się zestawić ze sobą 6 bloków (4 bloki wzdłużne przewiązane 2 blokami poprzecznymi), przy czym łączna długość tego zestawienia wynosiła 3.05 m, w stosunku do wymaganej długości 5.25 m, zawartej pomiędzy umiejscowionymi uprzednio blokami narożników. Jest oczywiste, że zestawienie tych 6 bloków zajmuje środkową partię tej warstwy i że do jej skompletowania potrzebne są dwa bloki rzędu zewnętrznego o łącznej długości 2.20 m oraz trzy bloki rzędu wewnętrznego o łącznej długości 3.20 m, umiejscowione po obu stronach tego zestawienia. Już nawet uzupełnienie tej warstwy jednym blokiem rzędu zewnętrznego określa ściśle pozycję całego zestawienia wymienionych wyżej 6 bloków, a co za tym idzie — pozycje i długości wszystkich pozostałych, brakujących bloków tej warstwy. Nie ma jednak w grupie pozostałych 123 bloków takiego, który odpowiada wymaganym warunkom, tzn. bloku o wysokości 30 cm, długości 1.00—1.20 m oraz obecności wycięcia na złącze z jednej i braku złącza z drugiej strony. Jest jednak możliwe, że blok taki istnieje w grupie 17 fragmentów, które zestawione ze sobą mogą uformować blok odpowiadający powyższym warunkom.





11. Tafa. Świątynia. Przekroje, a — bloki *in situ*, b — rekonstrukcja, c — bloki brakujące

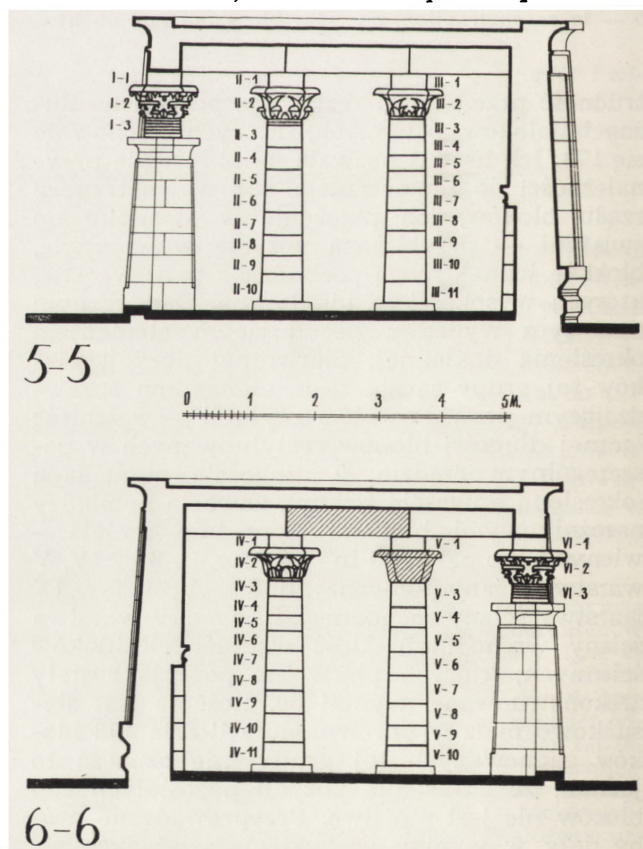
11. Tafa. Le Temple. Sections, a — les blocs „*in situ*”, b — la reconstruction, c — les blocs qui manquent

Podany przykład odnosi się w mniejszym lub większym stopniu do innych warstw wszystkich trzech ścian, gdzie brak jednego bloku odpowiadającego określonym warunkom uniemożliwia ściśle umiejscowienie wszystkich pozostałych. Od sprawdzenia więc możliwości, jakie daje 17 fragmentów bloków tej grupy, zależy albo ściśle określenie pierwotnych pozycji 123 bloków, albo stwierdzenie, że nie ma ku temu wystarczających danych i w tym wypadku określenie ich pozycji na zasadzie największego prawdopodobieństwa.

Restytucja pozycji bloków pochodzących z kolumn (il. il. 8, 9) nie przedstawia żadnych trudności; z wyjątkiem jednego kapitelu zachowały się wszystkie ich elementy, znalezione podczas demontażu w takim położeniu, które na miejscu pozwoliło ustalić ich przynależność do poszczególnych kolumn oraz kolejność od najniższego bębna aż po abakus (il. il. 10, 11, 12).

Przedstawione rysunkowo rezultaty przeprowadzonych studiów można zilustrować cyfrowo. Przyjmując 1 blok jako porównawczą jednostkę miary, procent partii restytuowanych i partii zachowanych łącznie w stosunku do ich stanu pierwotnego jest następujący:

1. Ściana południowa (frontowa) ..... 90%
2. Ściana północna (tylna) ..... 60%



12. Tafa. Świątynia. Przekroje

12. Tafa. Le Temple. Sections

3. Ściana wschodnia	60%
4. Ściana zachodnia	66%
5. Strop i belkowanie stropu	92%
6. Kolumny	98%

Dla całej świątyni odpowiedni stosunek wyraża się liczbą 77%. Jeśli wziąć pod uwagę, że do łącznej ilości 157 bloków in situ i 257 bloków o określonej tymi studiami pozycji należy dodać 123 bloki wzdłużne i 15 poprzecznych bloków ściennych, których przynależność do poszczególnych warstw może być ściśle, a ich pozycje w warstwach z mniejszą lub większą dokładnością, określone — to procent bloków, którymi można dysponować w odbudowie świątyni (549) w stosunku do ilości pierwotnej (590) wynosi 93%. Podejmując więc odbudowę świątyni, jedynie 7% całości, tzn. ok. 40 bloków należałoby zastąpić elementami nowymi.

W świetle powyższych studiów, postawiona na wstępie teza, że świątynia w Tafa może być kompletnie odbudowana przy użyciu jej oryginalnych elementów, znajduje pełne potwierdzenie. Należy dodać, że podjęcie odbudowy świątyni wymagałoby jeszcze rozwiązania niektórych problemów o charakterze konserwatorskim (wybór materiału do wykonania brakujących elementów, sposób ich opracowania itp.), o których tu jedynie sygnalizowano, ponieważ należą one do projektu szczegółowego odbudowy, co wykracza poza ramy niniejszych studiów.

mgr inż. arch. Antoni Ostrasz  
Stacja Archeologii Śródziemnomorskiej  
Uniwersytetu Warszawskiego  
Kair

#### ANEKS I

##### Wstępna klasyfikacja bloków

Łączna ilość bloków zinwentaryzowanych	640
I. Bloki in situ	157
II. Bloki pochodzące ze zrujnowanych części świątyni	483
w tym	
IIa. Bloki zupełnie zniszczone, nie mające wartości jako elementy odbudowy	48
IIb. Bloki powtórnie użyte, pochodzące z części przebudowy chrześcijańskiej, nie mające wartości jako elementy odbudowy	16
IIc. Fragmenty bloków	17
IId. Gzymsy dekorowane, nie należące do świątyni (adaptacja chrześcijańska)	4
IIe. Stół ofiarny	1

#### ANEKS II

Klasyfikacja bloków pochodzących ze zrujnowanych części świątyni wg ich przynależności do określonych partii budowli

	Pierwotna ilość bloków	Ilość bloków zachowanych	Ilość bloków restytuowanych
Grupa 1a. Bloki narożników zewnętrznych południowo-wschodnich i południowo-zachodnich	12	12	12
Grupa 1b. Bloki narożników zewnętrznych północno-wschodnich i północno-zachodnich	14	14	14
Grupa 2a. Bloki warstwy z torusem gzymsu (warstwa XI)	15	15	15
Grupa 2b. Bloki narożnikowe warstwy z torusem gzymsu	4	4	4
Grupa 3a. Bloki gzymsu wieńczącego	16	16	16
Grupa 3b. Bloki narożnikowe gzymsu wieńczącego	4	4	4
Grupa 4a. Bloki narożnikowe zewnętrzne ścian nad blendami	9	9	9
Grupa 4b. Bloki pilastrów elewacji północnej	8	8	8
Grupa 5. Bloki narożników wewnętrznych	22	22	19
Grupa 6a. Bloki stropu	28/38 <sup>19</sup>	35	35
Grupa 6b. Bloki belkowania stropu	6	5	5
Grupa 7a. Bloki poprzeczne ścian	29	29	14
Grupa 7b. Bloki wzdłużne ścian	ok. 200	173	50
Grupa 8. Bloki płaszczyzn zewnętrznych i gzymsu blendy, półkolumn elewacji frontowej, gzymsu niszy ściany północnej	18	8	8
Grupa 9a. Bębny kolumn	34 <sup>20</sup>	34	34
Grupa 9b. Kapitele	6	5	5
Grupa 9c. Bloki abakusa	6	6	6
Razem	441	399	258

<sup>19</sup> Pierwotna ilość bloków tworzących strop wynosiła 28. Niektóre z tych bloków popekały na dwie lub trzy części i w czasie demontażu każda z nich została opatrzona oddzielnym numerem inwentaryzacyjnym. Z te-

go względu ilość zachowanych elementów stropu wynosi 38 bloków.

<sup>20</sup> Ilość ta zawiera również elementy kolumn elewacji frontowej. Ta sama uwaga odnosi się również do grupy 9b i 9c.



## ETUDES SUR LA RESTAURATION DU TEMPLE DE TAFI

Le démontage du Temple de Tafa, en 1960, et le transport des blocs de pierre qui le constituaient sur l'île d'Eléphantine, près d'Assouan, constituèrent la première action de sauvetage des Monuments Nubiens. Le démontage fut exécuté par une équipe technique du Service des Antiquités de l'Egypte, sa direction scientifique — par Monsieur H. Ashiri, architecte du Centre de Documentation au Caire, et l'auteur de cet article, fut délégué par le Centre Polonais d'Archéologie de l'Université de Varsovie au Caire.

Tel qu'on le voit à présent, le Temple de Tafa ne représente que la partie subsistante d'un sanctuaire plus vaste. Son importance historique est grande, du fait qu'il s'agit d'un des rares échantillons subsistants en Nubie de l'architecture sacrée d'époque romaine. Encore presque entièrement conservé au début du siècle, l'élevation du barrage d'Assouan en 1907—1912 lui fut fatale et précipita sa destruction. Lorsqu'il fut démonté en 1960 il était presque totalement en ruines.

Pourtant, vu l'examen préliminaire des blocs et l'étude des possibilités de reconstruire le Temple à partir de ses éléments originaux — d'après leur nombre et leur état — tous les espoirs sont permis. Aussi, les méthodes appliquées au cours du démontage — particulièrement en ce qui touche à la minutie de la documentation — n'avaient pas seulement pour but de préserver les fragments du Temple, mais encore de recueillir le matériel le mieux fourni afin de permettre la reconstruction de ce monument de la façon la plus complète et la plus authentique.

Le but fondamental de ces études fut la solution d'un problème duquel dépendait toute la reconstruction: retracer la position originelle des blocs provenant des parties ruinées, reconstituant ainsi, autant que possible, l'apparence du Temple avant sa destruction.

La suite de cet article est consacrée à la description des méthodes utilisées afin d'obtenir ce but et à la justification des résultats obtenus.

La position originelle des blocs a été déterminée par une série de classifications. En premier lieu, on a cherché à déterminer à quelle partie du Temple pouvait appartenir chaque bloc; ensuite, dans quelle assise il se trouvait et finalement la place qu'il occupait dans cette assise. Toute une série d'indices, du plus général au plus particulier, permet d'établir cette position. Selon ce processus méthodologique, voici l'ordre dans lequel on les interroge:

- a) point de la chute du bloc,
- b) sa forme et ses dimensions,
- c) méthode du découpage de chacune de ses faces,
- d) découpage même des joints.

Les blocs furent classifiés en 17 groupes suivant leur caractère et leur emplacement primaire dans les parties respectives du Temple. Appliquant aux groupes les détails déterminés ci-dessus, les positions primaires de 254 blocs sur 395 préservés purent être retrouvés exactement. Quant aux 141 blocs encore à l'étude il est permis d'espérer que l'on retrouvera leur place par la même méthode.

Si l'on considère qu'au total de 157 blocs „in situ” et aux 254 à la position bien établie on ajoute 141 provenant des murs dont la position même dans les assises peut être approximativement déterminée, on peut constater qu'on a 93% du matériel disponible à la reconstruction du Temple. Il n'y aurait donc besoin d'utiliser que 7% — c'est à dire environ 40 blocs — des pierres neuves.

A la lumière de cette étude il semble plainement justifié de croire que le temple de Tafa pourrait être entièrement reconstruit à partir de ses éléments originaux, comme il'a été signifié au début de cet article.